

ЛІТЕРАТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КАНОНІЧНОГО ТЕКСТУ

У статті досліджуються принципи і літературні форми трансформації канонічного тексту, до якого відносять Святе Письмо. Зокрема увага привертається до різдвяного і великоднього сюжетів, які є ключовими у Новому Завіті. Зазначено, що рецепція Біблії на Русі розпочалася від часів запровадження тут християнства, учення Ісуса розповсюджувалося у різних жанрових формах: апракоси, четьї, катехізиси, тлумачна Пелея, коментарі, «бесіди» тощо. Біблійний текст, потрапляючи у сферу літературної творчості, не просто коментувався або тлумачився, а трансформувалася відповідно до ідейно-художнього задуму. Поширеними видами трансформації були: пряме цитування, переказування, алюзія, асоціювання, використання біблійних символів та алегорій, звернення до біблійної лексики, стилістики, фразеології.

Ключові слова: канон; канонічний текст; цитування; алюзія; трансформація; екзегетика.

Будь-який текст може бути витлумачений. Не становить винятку і Біблія, хоч її текст визнаний канонічним (грец. *κανон* – правило, норма), тобто непорушним і зразковим. За Біблією давно закріпився синонім – Святе Письмо, що відображає сакральний характер зафіксованого письмом тексту. Він є своєрідно закодованим, що зближує його з текстом художнім. І досі триває дискусія про те, як розглядати Біблію – як літературно-художній твір чи як трансцендентний текст. Канадський філософ і теоретик літератури Нортроп Фрай вважав, що «літературознавчий підхід до Біблії сам по собі не є виправданим: жодна книга не могла б зробити такого специфічного літературного впливу, не маючи в собі якихось рис літератури. Разом з тим Біблія є щось «більше», ніж літературний твір» [5, с. 15]. Зараховувати Біблію до явищ літератури дає підстави її текстова форма, а також образний світ, джерелом якого є авторське світовідчуття і світорозуміння. Водночас Біблія сприймається як Одкровення (Об'явлення), тому в ній функціонують не художні образи в їх літературних вимірах, а закодовані смисли, що приховують у собі семантичне, аксіологічне, історико-культурне, теологічне наповнення. Тож сучасний дослідник словесної творчості «має справу з відмінним від художньої літератури типом мислення: в літературі – імагітативним, художньо-образним мисленням, у сакральних текстах – трансцендентним апокаліптичним мисленням» [3, с. 683].

Сакральні тексти можна декодувати і з художньо-літературного погляду (літературознавча інтерпретація), однак, виходячи із їхньої особливої, священної природи, заплідненої божественним натхненням-духом, необхідно передусім осягати їхнє анагогічне (грецьк. *ανα* – префікс на позначення руху вгору, підсилення та *αγο* – веду) значення, що передбачає тлумачення текстів Свя-

того Письма, за яким буквальні розуміння переходять до духовного або містичного змісту.

Тексти Біблії як свого роду «таємна мова» потребували розтлумачення – так і з'явився спосіб її осягнення – екзегетика. Саме вона дозволяє побачити у Святому Письмі оте «щось більше» (Н. Фрай), що відображає діалектику пізнання глибших смислів, закодованих у тексті. У середні віки фази того пізнання були покваліфіковані у детальні схеми, які передбачали такі види інтерпретації:

1) історична (розгляд біблійних фактів і подій як реальної історії);

2) алегорична (розгляд тих фактів і подій як аналогів інших фактів і подій, які були завуальовані; наприклад, легенду про те, як Йосип, проданий братами і замучений у в'язниці, був звеличений, слід було розуміти як алегорію зрадженого і покинутого учнями Христа, засудженого, розп'ятого, а потім воскреслого);

3) тропологічна (факт чи подію розглядали в контексті моральної настанови: притчі про сіяча, про кукіль, про немилосердного боржника, про робітників у винограднику, про слухняного і неслухняного сина, про гостей весільних та ін.);

4) анагогічна (піднесене тлумачення) – у подіях і фактах розкривали сакраментальну релігійну істину: наприклад, відпочинок сьомого дня інтерпретувалися як вічний відпочинок у небесному спокої.

Буквальний смисл священного тексту оповідав про минуле, алегорія навчала вірі, мораль наставляла, а прагнення людини відкривала анагогія – символічно піднесене трактування таємних смислів. Наприклад, Єрусалим міг бути витлумачений у чотирьох значеннях: у буквальному – земне місто, в алегоричному – церква, в тропологічному – праведна душа, в анагогічному – «небесний град».

Н. Фрай стверджував, що середньовічна схема екзегези біблійного тексту «становить осердя всієї людської діяльності. Дослівний рівень – слухання Слова і бачення тексту – є осердям досвіду, даного нам у відчуттях, основоположним для всякого пізнання. Алегоричний рівень опиняється в центрі споглядального розуму, що бачить навколишній світ як об'єктивний, себто як тип чи образ того, що розум може інтерпретувати. Моральний, тобто третій рівень – це рівень віри, яка виходить за межі розумного, але тим самим задовольняє його причину, тоді як анагогічний рівень – це осердя тієї благословляючої візії, яка задовольняє віру» [5, с. 316].

Першими тлумачами-екзегетиками Біблії стали апостоли, котрі активно роз'яснювали контекстуальний, історичний, алегоричний, символічний коди Нового Завіту, щоб розповсюдити християнське вчення у світі. Згодом сформувалася олександрійська традиція екзегези (Філон, Йосиф Флавій), патристична екзегеза, яка надавала перевагу алегоричній інтерпретації (Климент Александрійський, Ориген), антиохійська школа (Діодор Тарсійський, Іоанн Хрисостом), західна латинська екзегеза (Тертуліан, Ієронім). Вершиною у тлумаченні Біблії стала творча діяльність Августина Блаженного, який синтезував увесь попередній досвід у середньовічній екзегетиці. Він дав поштовх для її розвитку у сфері теології, яка вбачала у всіх словах Біблії символи Божої істини, тому зосереджувалася на символіко-алегоричній інтерпретації.

Рецепція Біблії у слов'ян пов'язана із перекладацькою діяльністю болгарських просвітників Кирила і Мефодія у другій половині IX ст. Саме південнослов'янські списки Святого Письма вперше потрапили на Русь після того, як тут офіційно було впроваджене християнство (988 рік). Впродовж XIII–XVII ст. виникло кілька тисяч списків різних біблійних книг, передусім – новозавітних, що можна пояснити тим, що в Русі-Україні Біблія належала до книг, які читалися не тільки індивідуально, а набули важливих суспільних функцій – розповсюдження християнського вчення, зміцнення віри, моральне виховання. Для правильного розуміння Святого Письма слугували його спеціальні тлумачення, а особлива роль серед біблійних списків, які спочатку мали рукописний характер, а згодом оформилися у друковані видання, випала на ті, що використовувалися у церкві. Поділ біблійних рукописів (книг) на службові, четві (від «чести» – читати) і тлумачні відображає їхнє функціональне використання.

До службових книг належали *євангелія-апракоси*, які склалися із двох частин: синаксара і місяцеслова. В обох частинах у певній послідовності розміщені уривки із Євангелія, які читалися за один раз у процесі церковної служби. У синаксарі ця послідовність визначалася рухомим циклом церковного року (від Великодня до Великодня). У місяцеслові розміщені євангельські тексти на честь на пам'ять того чи іншого святого або події в церковній історії. Вони розташовані у хронологічному порядку календарного року з 1 вересня до 31 серпня. Виходило, що текст канонічних євангелій був фрагментований і рознесений по інших текстах у відповідності з церковним кален-

дарем. Особливе місце тут займали фрагменти, у яких відображено Різдво та Вознесіння Ісуса Христа.

Четві призначалися здебільшого для келійного повчального читання. Як свідчать збережені до нашого часу списки, найчастіше четві включали у свій склад Чотириєвангеліє у такій послідовності: від Матвія, від Марка, від Луки і від Іоанна. Найдавніший датований список таких четві – Галицьке євангеліє 1144 року.

Тлумачний тип священних книг складається із біблійних текстів у супроводі екзегетичних інтерпретацій. Текст у них розбитий на уривки – від частини вірша до кількох віршів. У середньовічні часи (візантійські і латинські) мала місце «рамочна» побудова тексту на сторінці, коли біблійний текст писався всередині листка, а тлумачення оточувало його з усіх сторін (біблійний текст виділявся червоною барвою – кіновар'ю, а тлумачні позначалися лемами – написом «толк», «сказ»). А вже в рукописах XVII ст. зустрічається розміщення біблійного тексту і тлумачень у два паралельні стовбці. Майже всі відомі у давньоукраїнській книжності тлумачення належать візантійським богословам IV ст. – Феодориту Кирському, Іоанну Златоусту, Григорію Нісському, а також богословам XI–XII ст. – Феофілакт Болгарському та Нікиту Іраклійському. З-поміж тих тлумачень варто виділити «Бесіди на Євангеліє» Григорія Великого (Григорія Двоєслова) і «Тлумачне Євангеліє» Феофілакта Болгарського (Охридського), які виникли приблизно в XI ст., розповсюдилися на Русі і мали помітний вплив на тлумачну практику давньоукраїнських проповідників та письменників.

Різновидом тлумачного типу біблійних текстів були еротапокритичні (тобто запитально-відповідні) компіляції, які у формі запитань і відповідей давали тлумачення найважливіших місць у біблійних книгах. На Русі у період розповсюдження і первинного засвоєння християнської догматики вони відіграли важливу пропедевтичну роль, були своєрідним «вступом», «уведенням» у Святе Письмо. Їх ще називали катехізисами (грецьк. *katechesis* – настановна), для яких властивий короткий виклад засад християнського вчення у формі запитань і відповідей.

У середні віки в Україні значного поширення набули «Пандекти» (грецьк. *randektes* – всеохопний) Антіоха – перекладна пам'ятка, довідник із питань християнської моралі. Твір відомий на Русі з XI ст. Укладений Антіохом, уродженцем Галатії, який значну частину життя провів у монастирі Сави Освяченого поблизу Єрусалима. Включає 130 розділів, кожен із яких у формі запитань і відповідей трактує різноманітні чесноти і гріхи (про стримування, піст, скупість, гнів, пияцтво, перелюб, справедливість, мудрість та ін.). Як аргумент у міркуваннях про це використовуються цитати із Біблії та творів «отців церкви» (Василія Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Єфрема Сірина та ін.). «Пандекти» були популярними у середньовічну добу розвитку української літератури: чимало моральних повчань увійшло до прологів (коротких викладів житія), проповідей і повчань (наприклад, «Повчання Мойсея про надмірне пияцтво», повчання Серапіона – XIII ст.), духовних віршів і молитов.

Важливе значення у засвоєнні біблійних текстів відіграла *Палея тлумачна* – перекладна пам'ятка, у якій подано інтерпретації та коментарі до біблійних книг. До її змісту увійшли розповіді про створення світу, людини, гріхопадіння Адама і Єви, убивство Авеля Каїном, світовий потоп і порятунок Ноя, історія Ісаака і його синів, заповіді дванадцяти патріархів, історія Мойсея і вихід євреїв із Єгипту, переказ книг Ісуса Навина, Суддів, Руф, сюжети про Давида і Саула, премудрого Соломона та ін. У розповіді включено чимало апокрифічних елементів, опис людського організму, реальних і фантастичних істот, розмисел про природу вогню й атмосфери, легендарні доповнення до характеристики біблійних персонажів. Палея як писемне джерело була використана літописцями у «Повісті минулих літ» для складання «Промови філософа», проголошеної перед князем Володимиром. Вона вплинула на появу апокрифів, які функціювали у просторі Русі-України протягом багатьох віків. Дослідники доводять вплив Палеї на формування окремих літературних пам'яток, які були перекладені давньоукраїнськими книжниками: «Листвиця» Іоанна Синайського, «Заповіді дванадцяти патріархів», «Паренесіс» Єфрема Сірина, «Одкровення» Мефодія Патарського, «Шестоднев» Іоанна Болгарського, «Християнська топографія» Козьми Індикоплова. Найдавніший список Палеї належить до XIV ст.

Рецепція Біблії певним чином означала втручання у канонічний текст, але не призводила до його знецінення або руйнування. Крім тлумачення біблійних текстів, були ще деякі різновиди рецепції – коментування і повчання.

Коментування де в чому відрізняється від тлумачення, оскільки включає у свій зміст не тільки інтерпретування, а й пояснення, вивчення, послідовний виклад (лат. *commentary* – ретельно продумувати, вивчати; викладати, писати; пояснювати, роз'яснювати). Коментування спрямоване на об'єктивне, відсторонене, конотаційне пояснення факту чи явища, тоді як тлумачення може мати різні варіанти та суб'єктивні оцінки. Коментарі до біблійних текстів належать до первинних форм вивчення Святого Письма та його конфесійного пояснення. У тлумачних книгах коментарі належали здебільшого одному авторові, але, наприклад, для середньовічної книжності органічнішою вважалася компіляція, коли придатність коментаря визначалася кількістю залучених до нього персоналій. Таким чином з'явилися «катени» (лат. *catena* – неперервний ряд, ланцюг) – зведені докупи тлумачення багатьох авторів з певного питання. Катени були доволі поширеним способом цитування і тому до сьогодні є одним із найповніших джерел вивчення патристичних і середньовічних коментарів Біблії. Богословські коментарі також містилися у передмовах і післямовах до біблійних книг [2, с. 194–195]. Наприклад, Острозька Біблія (1581) має передмову богослова Феоділакта Болгарського і передмову українського письменника Герасима Смотрицького.

Коментарі до Святого Письма мали різноманітний характер: історичні, географічні, богословські, іменні, культурні, художньо-літературні, текстологічні. Вони

розширювали уявлення і знання про священний текст, який не був для коментаторів однозначним і застиглим, а володів конотаційною перспективою, піддавався розшифруванню.

Православна традиція знає збірки фрагментів («бесіди»), які складаються із коментарів «отців Церкви» на недільні євангельські читання, розташовані за річним порядком богослужінь. Вони називаються Учительними Євангеліями. Першу з них старослов'янською мовою уклали учень Кирила і Мефодія Костянтин Болгарин у 894 р. Ці збірники поширювалися на Русі з часу офіційного впровадження тут християнства і мали популярність впродовж усього періоду розвитку давньої літератури. Із них найбільш відомі друковані Учительні Євангелія – Заблудівське (1569) та Віленське (1595). До створення таких навчальних книг причетні українські книжники і богослови Кирило Транквіліон-Ставровецький і Петро Могила. Метою «бесід» було не тільки пояснити євангельський текст, значення подій та персонажів із християнської історії, а й повчати Божим Словом, плакаючи християнську мораль, зміцнюючи віру.

Біблійний текст, потрапляючи у сферу літературної творчості, не просто коментувався або тлумачився, а трансформовався відповідно до ідейно-художнього задуму, оскільки саме у літературній сфері він був найбільш відкритим для трансформацій.

Літературні твори українського Середньовіччя та Бароко вражають своєю інтертекстуальністю, домінуючим елементом у якій є семіосфера Святого Письма. Біблійні мотиви, теми, сюжети, образи живили оригінальні тексти письменників, сприяли у моделюванні художнього письма та наративних стратегій, а сама Біблія сприймалася як авторитетне джерело для вираження важливих думок та релігійних почуттів. Найпоширенішими формами запозичень із Біблії були:

1. Пряме цитування біблійного тексту, що слугувало аргументом у доведенні певної думки чи твердження.
2. Переказування фрагментів біблійного тексту, які вмонтовувалися в авторський наратив.
3. Алюзія – відсилання читача якоюсь деталлю до біблійного джерела; вдавання до алюзій сприяло розширенню «тексту читача» та поглиблювало художню образність твору.
4. Асоціювання з біблійними персонажами, що полягало не тільки у прямому згадуванні чи інтерпретації цих персонажів, а й у зіставленнях з історичними особами свого часу.
5. Використання біблійних символів та алегорій; символіка мала передусім змістовий і художній сенс, оскільки була впізнавана і сприяла декодуванню вжитого символу, а алегоричне зображення (передусім через численні притчі) розкривало прихований зміст та мало повчальний характер.
6. Звернення до біблійної лексики з метою безпосереднього ув'язування свого тексту із сакральним, а також до фразеології, де були закодовані важливі смисли у формі сконденсованих висловів [1, с. 56].

Різдва́ний і великодній сюжети, повернувши увагу давньоукраїнських письменників уже на ранній стадії християнізації Русі, були відкритими як для

раціональної рецепції (пізнання священного тексту, розуміння цього тексту, формування релігійних уявлень, моралізаторських смислів), так і для літературних трансформацій. Ставлення до цих сюжетів, які були складовою частиною канонічного священного тексту, в Русі-Україні було специфічним, що можна пояснити особливостями функціонування у духовному просторі українців візантійського типу культури, яка проникла разом із християнською вірою. Цей тип зіткнувся з іншим, місцевим типом сформованої культури. На конфлікт між ними вказував О. Потебня, котрий проникливо дослідив витоки образності, поетичності словесної творчості українців і підмітив таку суттєву рису цього протистояння: християнство, виключивши взагалі природу, не дало пояснення багатомірним дивовижним явищам, які язичники пов'язували зі своєю вірою [4, с. 234]. Християнське однобожжя, відірване від свого коріння і перенесене на чужий ґрунт, не містило в собі ні знання природи, ні родинної обрядовості (народження, шлюбу, смерті), ні звичаєвості, пов'язаної з господарською діяльністю (землеробством, скотарством, мисливством). Християнство залишило, отже, багато незаповненого простору, який протягом століть заповнювався органічними природними віруваннями та звичаєвістю народу.

Художня свідомість етносів, що населяли територію сучасної України, на перших порах християнізації не була кардинально порушена візантійством. Етноси продовжували жити своїм культурним жит-

тям, зосередженим у побуті та господарській діяльності, а осередки візантійства розросталися при дворі князя, при соборах та монастирях. Маючи підтримку держави та церкви, візантійство з часом проникло в усі сфери громадського та культурного життя. Язичництво було витіснене здебільшого у родинно-побутове життя мас, де продовжувало функціонувати у вигляді архаїчних вірувань, звичаїв, обрядів, розмовної усної словесності, іноді прориваючись окремими елементами і в літературу. Але ті елементи, за рідкісними винятками, не були визначальними, а візантійство як культурний тип домінувало у художній свідомості українців до кінця XVIII ст.

Цією обставиною можна пояснити парадоксальну еволюцію творчої рецепції різдвяного та великоднього сюжетів від їх звичайного переказування – до пародіювання і травестування.

Літературна трансформація біблійного тексту стала помітним явищем в історії давньої української літератури. Багатоманітність форм цього творчого процесу свідчило про художні можливості вітчизняного письменства, які резонували зі світовим, передусім європейським, літературним досвідом середньовічної та барокової епохи. Обробка окремих сюжетів та образів, запозичених зі Святого Письма українськими письменниками, мала національне забарвлення – і то не лише через мовне вираження, а й через самобутність художньо-літературних пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. Українська середньовічна література : [монографія] / Петро Білоус. – Житомир: Рута, 2015. – 584 с.
2. Головащенко С. Біблієзнавство. Вступний курс / Сергій Головащенко. – К. : Либідь, 2001. – 496 с.
3. Лановик З. Біблія в герменевтичному універсумі філологічної гуманітаристики і актуальні проблеми біблійної герменевтики / Зоряна Лановик // Sacrum і Біблія в українській літературі / За ред. І. Набитовича. – Люблін : Ingvar, 2008. – С. 671–696.
4. Потебня О. Естетика й поетика / Олександр Потебня. – К. : Наукова думка, 1991. – 312 с.
5. Фрай Нортроп. Великий код : Біблія і література / Нортроп Фрай / З англ. переклала Ірина Старовойт. – Львів : Літопис, 2010. – 362 с.

О. П. Савенко,

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, г. Житомир, Украина

ЛИТЕРАТУРНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КАНОНИЧЕСКОГО ТЕКСТА

В статье исследуются принципы и литературные формы трансформации канонического текста, к которому относятся Святое Писание. Особое внимание уделено рождественским и воскресенским сюжетам, которые являются ключевыми в Новом Завете. Отмечено, что рецепция Библии на Руси началась от времен введения здесь христианства, ученик Иисуса распространялось в разных жанровых формах: апракосы, четьи, катехизисы, толковая Палея, комментарии, «беседы» и др. Библейский текст, попадая в сферу литературного творчества, не просто комментировался или толковался, а трансформировался соответственно идейно-художественному замыслу. Распространенными видами трансформации были: прямое цитирование, изложение, аллюзия, использование библейских символов и аллегорий, обращение к библейской лексике, стилистике, фразеологии.

Ключевые слова: канон; канонический текст; цитирование; аллюзия; трансформация; экзегеза.

O. Savenko,

Zhytomyr state University named after Ivan Franko, Zhytomyr, Ukraine

LITERARY TRANSFORMATION OF THE CANONICAL TEXT

The article is devoted to the theoretical aspect of literary transformation of the canonical text to which belong the scriptures. The material for investigation is the ancient Ukrainian literature.

The biblical text, entering into the sphere of literary creativity, not simply commented upon or interpreted and transformed according to the ideological and artistic intent. Literary works of ukrainian medieval and baroque affect its intertextuality, the dominant element in the universe of the mind which is the holy scriptures. Biblical themes, scenes, images had the original texts of writers contributed in the modeling of artistic writing and narrative strategies, and the Bible itself was seen as the authoritative source for the expression of important thoughts and religious feelings.

The most common forms of borrowing from the Bible were: direct quotation, paraphrase, allusion, association, the use of biblical symbols and allegories, the appeal to biblical vocabulary, stylistics, phraseology. Literary transformation of the biblical text has become a notable event in the history of ancient Ukrainian literature. The variety of forms that creative process testified to the artistic possibilities of native writing, which resonated with the global, especially european, literary experience of the medieval and baroque era. The processing of individual plots and images borrowed from the scriptures Ukrainian writers, had a national flavor.

Key words: canon; canonical text; quoting, aluzion; transformation; exegetics.